

PSIXOLOGİYA**PSIXİ İNKİŞAFDA “YAŞ BÖHRANLARI”
VƏ ONLARIN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ**

UOT 159.9

Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***E-mail:** nurengiz.rzayeva@gmail.com**Rəyçilər:** *psixol.ü.f.d., dos. U.M. Qəzvini,*
*psixol.ü.f.d., dos. M.S. Əliyev***Acar sözlər:** *uşaqlıq dövrü, dəyər, ailə, ailə tərbiyəsi, yaş, böhran, şəxsiyyət***Key words:** *childhood, value, family, family education, age, crisis, personality***Ключевые слова:** *детство, ценность, семья, семейное воспитание, возраст, кризис, личность*

İnkişaf anlayışı geniş bir anlayışdır. Sadədən mürəkkəbə keçidlə, arasıkəsilməyən dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bu proses şəxsiyyətin formalaşmasında önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Psixi inkişaf anlamı da bu kontekstdə özünəməxsus spesifik çalarlarla xarakterizə olunur. Psixi inkişaf amili inkişafın əsas şərtidir. Bu inkişafda bir sıra qanunauyğunluqlarla yanaşı, uşaqların müxtəlif yaş dövrləri və mərhələləri də diqqəti cəlb edir. Uşaqların psixi inkişafında özünü göstərən “yaş böhranları” da bu qəbildəndir. Sıçrayış xarakterli keçidlərlə xarakterizə olunan yaş böhranlarının mənbəyini uşağın fiziki və psixi imkanları ilə onun ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətləri arasındakı ziddiyyət təşkil edir. Bir sıra təzahür formaları ilə xarakterizə olunan böhran halları uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında mənlilik şüurunun ilkin müşahidəsi ilə səciyyələnir. Həyatda böhran insanın öz keçmiş təcrübəsinə söykənərək öhdəsindən gələ bilmədiyi və onun həyatında maneə kimi (əksər hallarda xarici) daxili ehtiyaclarının (motivlər, cəhdlər, dəyərlər) reallaşdırmasının qeyri-mümkünlüyü ilə rastlaşdığı bir vəziyyətdir. İnsanın həyatında: istər sağlamlığında, istər ailəsində, işdə, istərsə də dostluq münasibətlərində yaranan böhran həmişə xoşagəlməzdir. Böhran dövründə dəyişikliklər uşağın psixoloji yaşının üç əsas komponentini: inkişafın sosial vəziyyətini, fəaliyyətin aparıcı tipini və uşağın şüurunun bütün strukturunu əhatə edir. Bu dəyişikliklər üçün ilkin şərtlər böhrandan əvvəl olan – stabil yaş adlandırılan dövr boyunca tədricən və əksər hallarda başqaları üçün gizlicə formalaşırlar. Uşaqların inkişafında sıçrayış xarakterli keçidlər “yaş böhranları” adlanır. “Böhran” sözü yunan mənşəli söz olub, “çıxış, dönüş anı” mənasını verir. Böhran bir yaş dövründən digərinə keçid anında meydana gələn konfliktin bu və ya digər dərəcədə ifadəli formasıdır. Yaş böhranları qaçılmazdır və uşağın psixi inkişafında güclü təsirə malikdir. Böhran, E. Eriksonun fikrincə, fərdə təqdim edilən psixoloji yetkinliyin və sosial tələblərin müəyyən səviyyəsinin uğuruna görə yaranan əks tendensiyaların münaqişəsini ifadə edir. Böhran dağıdıcı deyil, amma dəyişikliyin anı, yüksəldilmiş zəifliyin və artmış imkanların ziddiyyət dövrüdür, o, psixi inkişafın normal axınında dönüş məntəqəsidir, bir sözlə, əhəmiyyətsiz xarici dəyişikliklərə nisbətən daxili dəyişikliklər zənciridir. Tədqiqatlarda qeyd olunur ki, “yaş böhranı” mahiyyət etibarilə bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Birincisi, böhran gizlicə başlanır və qurtarır, onun sərhədləri dəqiq çevrəyə malik səddə çatır və kənardan gözəçarpan olur;

2) İkincisi, böhran həmişə dəyişiklikdir. Onun səbəbi yaranan emosiyalardır (daha çox neqativ); assosialıqla müşahidə olunan tərslikdə bu daha aydın görünür, işləmək qabiliyyəti aşağı düşür, ətrafdakılarla münafişələrin sayı artır, insanın daxili aləmi əzabverici təəssüratlarla bağlı olur;

3) Üçüncüsü, istənilən konstruktiv və ya destruktiv böhrandan çıxış yolu var ki, o da insandan asılıdır;

4) Dördüncüsü, böhranı keçmiş insan öz inkişafının keyfiyyətcə yeni pilləsinə qədəm qoyur.

Z.V. Petrovskinin və M.Q. Yaroşevskoqonun fikrincə, yaş böhranı vaxt baxımından nisbətən uzun sürməyən prosesdir ki, insanın bir yaş pilləsindən başqasına keçid vaxtı yaranır və onun sosial münasibətləri (əlaqələri), fəaliyyət və şüur sahəsindəki sistemli keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır. İnsanın həyatı bir neçə yaş böhranından keçir: çağalığ dövrünün (anadan olan anın) böhranı, körpəlik dövrünün (1 yaş) böhranı, məktəbəqədər uşaqlıq dövrünün (kiçik məktəbli) böhranı, yeniyetməlik dövrünün böhranı, qocalığın böhranı və s. Psixoloqlar müəyyən etmişdir ki, uşaqlar yaşlılara nisbətən böhranlı dövrləri daha ağır keçirirlər. Problemin əsas səbəbi isə ondan ibarətdir ki, onlar nə baş verdiyini anlamır, belə çətin vəziyyətə düşmələrinin keçici bir proses olduğunu dərk edə bilmirlər.

1 yaşın böhranı uşağın körpəlik dövrünün sonunda, erkən uşaqlıq dövrünün başlanğıcında özünü göstərir. Bu dövrdə uşağın həyatında yeni keyfiyyət dəyişkənliyi, psixoloqların «körpəlik dövrünün üstünlükləri» adlandırdığı əhəmiyyətli yeniliklər baş verir. Bu, uşaqların müstəqillik meylinin güclənməsində, fəaliyyət subyektivi kimi sərbəstliyinin artması qeyd olunan əlamətlərdəndir. “Canlanma kompleksi” ilə səciyyələnən bu dövrdə bir yaşlı uşaqda sərbəstliyin artması hiss olunur. O, hər şeyə baxmaq, toxunmaq istəyir, hansı ki, onların mahiyyətini anlaya bilmir. Hər şeydə A. Adlerin fikrincə, “qələbə hissi” onun əsas tələbatına çevrilir. Eyni zamanda psixoloqların qeyd etdiyi “avtonom uşaq nitqi” də bu yaş dövrünün böhranına daxildir.

Erkən uşaqlıq dövrünün sonunda xüsusi məna kəsb edən yaş böhranı başlayır. “3 yaşın böhranı”ni təhlil edərkən ilk növbədə bu dövrdə baş verən hadisələrin hər hansı yeni bir xüsusiyyət ətrafında cəmləşdiyini bilməliyəm və həm də müəyyən etməliyəm ki, yeni nə yaranır və bundan sonra nə itir, əsas inkişaf xəttini nə təşkil edir? Bu yaş böhranının ilkin simptomu – neqativizmdir. Neqativizm özünü böyüklərin tapşırığını yerinə yetirməməkdə, onların istəyinə qarşı çıxmaqda göstərir. Lakin uşaq neqativizmini adi sözə baxmamaqdan fərqləndirmək lazımdır. Çünki neqativizmdə uşağın bütün davranışları böyüklərin ona təklif etdiyini əksinə etməsi olur. Uşağın nə isə etmək istəməməsi heç də neqativizm deyil. Bu sadəcə böyüklərin tələbinə mənfi reaksiya sayılır. Neqativizm odur ki, uşaq məhz böyük ona dediyinə görə etmək istəmir, yəni reaksiya hərəkətin məzmununa deyil, böyüklərin təklifinə olur. Bu isə neqativizmə yeni xüsusiyyət daxil edir - uşaq etmir, ona görə ki, bunu ondan xahiş edirlər.

3 yaşın böhranının ikinci simptomu - tərslikdir. Neqativizmi tərslikdən, tərsliyi isə inadkarlıqdan psixoloji məzmununa görə fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, uşaq inadla öz istəyinin yerinə yetirilməsinə nail olur. Bu tərslik deyil, çünki tərslik – uşaq bir şeyi çox istəyindən deyil, sadəcə tələb etdiyi üçün ona verilməsini iddia etdiyi bir reaksiyadır, o öz tələbində ısrarlı olur. Tərsliyin motivi isə uşağın verdiyi ilkin qərarla əlaqəlidir. Tərsliyi inadkarlıqdan 2 məqam ayırır: o neqativizmdə olduğu kimi motivə əsaslanır. Məsələn, uşaq qumla oynamağı xoşladığına görə bütün günü həyətdə olmağa cəhd edir; əgər neqativizm sosial tendensiya xarakterik idisə, yəni burada böyüklərin dediyinə görə onları dinləməmək olurdusa, tərslikdə isə bu tendensiya öz – özünə münasibətdə əks olunur.

Böhranın üçüncü simptomu isə sərbəst olmaq istəyidir. Əvvəlki yaş dövrlərindən fərqli olaraq o indi sərbəst olmağa daha çox cəhd edir, hər şeyi özü etmək istəyir. Bunlardan başqa bu böhran dövründə özünü göstərən, lakin ikinci dərəcəli olan simptomlar da var. Birincisi, etiraz “bunt” adlanır. Belə ki, uşağın bütün davranış və hərəkəti artıq etiraz xarakteri daşımağa başlayır. Sanki uşaq ətrafdakıları qəbul etmir, onları rəqib kimi qavrayır. Artıq valideynlərlə tez-tez baş verən mübahisələr adi hal alır. Bununla hörmətdən düşmə simptomu əlaqəlidir. Uşaq üçün öz oyuncaqları əhəmiyyətini itirir, onun leksikonunda pis mənə verən vulqar sözlər yaranır. Valideynlərindən daha çox danlanan uşaqlar bəzən öz valideynlərinə qarşı belə pis sözlər ünvanlaya bilirlər. Uşaqların psixi inkişafında mövcud olan simptomlar içərisində ailələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər fonunda müşahidə olunan simptomlar da diqqəti cəlb edir. Bu ailənin tiplərindən asılı olaraq bu və ya digər təzahür formasında özünü göstərir. Tək uşaq, “nuklear” ailələrdə adətən despotik üstünlüyə malik olma cəhdi müşahidə olunur. Uşaq böyüyün təklif etdiyini deyil, öz istədiyini etməklə, situasiyanın hakimi olmaq istəyir. Çoxuşaq ailələrdə isə bu simptom qısqançlıqla əvəzlənir. O, başqa uşaqları valideynlərinə qısqanır, daha çox özünün əzizlənməsini istəyir.

Bütün bu simptomlar «mən» fenomeni ətrafında və onu əhatə edənlər ətrafında fırlanır. Bu simptomlar uşaqların yalnız ətrafına deyil, həm də öz şəxsiyyətinə münasibətinin dəyişməsindən xəbər verir. Başqa sözlə desək, əvvəllər böyüklər uşaqların əlindən tutub gəzdirdilərsə, indi uşaqlarda sərbəst gəzmək istəyi yaranır. Erkən uşaqılıqda uşaqlar bioloji olaraq ayrılıqlar da, psixoloji olaraq böyüklərdən ayrılıqlar. Məhz psixoloji ayrılıq üç yaşdan sonra başlayır. Bu yaş dövrünün böhran simptomlarını ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, 3 yaş böhranı uşaq şəxsiyyətinin və ətraf insanlarla sosial qarşılıqlı münasibətlərin yenidən qurulması zəminində baş verir. Professor Ə. Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, “yaş krizləri fonunda uşaqların psixi inkişafında şəxsiyyət amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır”.

Psixoloji ədəbiyyatlardan və real həyatdan görmək olur ki, kiçik məktəbli yaşında uşaqlar kəskin dəyişir və tərbiyə məsələləri də bir qədər çətinləşir. Bu mərhələ elə keçid anıdır ki, uşaq nə bağça yaşlıdır, nə də tam məktəblidir. 7 yaş böhranının daha əhəmiyyətli xüsusiyyəti uşağın şəxsiyyətinin xarici və daxili tərəflərinin diferensasiya etməyə başlamasıdır. Belə ki, uşaq artıq “mən hirsliyəm”, “mən qəddaram”, “mən yaxşıyam”, “mən sevinirəm” kimi hissləri başa düşür, duyğu və həyəcanın yeni strukturunu yaradır. 3 yaşlı uşaq özünün başqaları ilə münasibətlərini dəyişirsə, artıq 7 yaşlı uşaq öz həyəcanının faktlarını açıqlayır.

Göründüyü kimi, uşaqların “yaş böhran”ları (krizləri) onların psixi inkişafında müxtəlif keçid xarakterli dəyişmələrlə və tipoloji xüsusiyyətlərlə müşahidə olunur. Bütün bu bioloji, psixoloji və sosioloji dəyişmələr uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Psixi inkişaf amili inkişafın əsas şərtidir. Bu inkişafda bir sıra qanunauyğunluqlarla yanaşı, uşaqların müxtəlif yaş dövrləri və mərhələləri də diqqəti cəlb edir. Uşaqların psixi inkişafında özünü göstərən “yaş böhranları” da bu qəbildəndir və bu kontekstdə aparılan araşdırmalar aktuallığı ilə seçimlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yaş böhranı anlayışının mahiyyəti açıqlanır, psixi inkişafda bu böhranların neçə təzahür etdiyi məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Böhran dövründə dəyişikliklər uşağın psixoloji yaşının üç əsas komponentini: inkişafın sosial vəziyyətini, fəaliyyətin aparıcı tipini və uşağın şüurunun bütün strukturunu əhatə edir. Məsələləri psixoloji kontekstdə müqayisə edilmiş, təhlillər aparılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Ali məktəb tələbələrinə inkişaf və yaş psixologiyası, uşaq psixologiyası fənlərinin tədrisində, ailə tərbiyəsində, orta məktəb dərslərində, tərbiyə mövzusunda təşkil olunan seminar və tədbirlərdə istifadə nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Psixologiya və pedaqogika ilə bağlı tədqiqatlarda istifadə etmək əhəmiyyəti daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2001.
2. Əzimli Q. Yaş və pədaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006.
3. Həmzəyev M. Yaş və pədaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2006.
4. Qədirov Ə., Məmmədov İ. Yaş psixologiyası. Bakı, 1986, s. 146-147.
5. Mehdizadə Z. Uşaq psixologiyası. 3 hissəli, Bakı, 1982, 1984, 1988.
6. Təhmasib C. Çağaların psixi inkişafında ünsiyyətin rolu // Psixologiya jurnalı, 1999, № 1
7. L. Əmrəhli. N. Rzayeva. Uşaq psixologiya. Bakı, 2015.

N.T. Rzayeva**«Возрастные кризисы» психическом развитии
и их психологическая природа****Резюме**

В статье говорится о внезапных изменениях наблюдающихся в развитии детей во время переходного периода и являющимся причиной удивления у окружающих. Такие изменения в основном характеризуются «возрастным кризисом». Обычно «возрастной кризис» является началом физических и духовных возможностей во взаимоотношениях с окружающими видами его деятельности, образуется противоречия с предыдущими формами. Особенности переходного периода в обращения и поведения детей играют важную роль в психическом развитии и формировании личности.

N.T. Rzayeva**“Age crisis” of mental defelopment and their psychological essence****Summary**

This article describes sudden changes observed in formation of children in transitional period and which is mostly the reason of surprise of adults. Such changes are mainly caused by “age crisis”. Usually “age crisis” is the beginning of physical and internal opportunities in mutual relation with the surrounding activities coming in inconsistency with the previous form of the age. Particularly the grow up method and treatment to the child in transitional period plays an important part in psychical formation of the individual.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2023